

Anomija in šolska vzgoja

UVODNA OPAZKA

Ideološke razprtije v zvezi z vrednostno "podstatjo" šolskega aparata so nemara še najbolj podobne ceneni cirkuški predstavi. Nastopajoči, med katerimi imajo nedvomno pomembno vlogo poklicni ideologi (oziroma – če uporabimo Althusserjev¹ opis – vsakovrstni duhovniki, med katerimi je večina prepričanih "laikov"), demagoško vešče žonglirajo z navidezno zgolj strokovnimi, se pravi objektivnimi, vrednotno in interesno neopredeljivimi argumenti, v katerih kar mrgoli najrazličnejših "svetih" besed, kot so denimo nacionalno-patriotska zavest, Človek (in medčloveška razmerja), krščanski etos, poštenost, človekove pravice, strpnost, demokracija (bodisi v "zgolj" formalni bodisi v "pravi", namreč dejanski ali vsebinski različici), Evropa, morala, humanost, svoboda ipd. Cirkusantske vragolije so resda namenjene predvsem odraslemu delu občinstva, vendar pa so njihov neposredni "predmet" odraščajoče osebe, se pravi otroci in mladostniki, ki jih je treba udružbiti (socializirati), kar pomeni napolniti jih s pravimi vrednotami in normami ter jih na ta način pripraviti do družbeno primerne vedenja.

"Mladi" so namreč danes – ponovno – problematični. Krivda kajpada ni samo na njihovi strani, saj imajo menda smolo, da živijo v "prehodnem obdobju", ki naj bi ga po

¹ Prim. L. Althusser, *Ideologija in ideološki aparati države*. V: L. Althusser et al., **Ideologija in estetski učinek**, Cankarjeva založba, Ljubljana 1980, str. 60.

² Zanimivo je, da se v tej zvezi sploh ne omeinja pravna vzgoja, predmet, ki bi obravnaval vprašanje pravičnega družbenega reda. Zato kaže ob tem spomniti, da je že Durkheim, ki ga marsikdo – po krivici – šteje za konservativnega sociologa, poudarjal, da je poglavitna naloga razvitih družb, utemeljenih na prisilni delitvi dela in družbenih neenakostih, ki niso posledek naravnih razlik, oblikovanje bolj pravičnih družbenih odnosov. Prim. E. Durkheim, *The Division of Labour in Society*, Free Press, New York 1964, str. 387.

³ "Disciplino tvori celota totalitarnih kontrol na delovnem mestu – nadzorovanje, monotono delo, vsiljeni delovni ritem, proizvodne kvote, žigovanje kartic itd. Disciplina je to, kar tovarno in pisarno in trgovino družji z zapornikom in šolo in psihiatrično kliniko. Zgodovinsko gledano je to nekaj izvirnega in groznega. Démonični diktatorji iz minulih obdobij, Neron na primer ali Džingiskan in Ivan Grozni, česa takega niso imeli na voljo. Vsem slabim namenom navkljub preprosto niso imeli mašinerije, s katero bi lahko svoje podložnike nadzirali tako popolno, kakor to počno moderni despoti." B. Black, "Ukinitve dela". V: B. Black in G. Tomc, *Pozdravi iz Babilona*, KRT, Ljubljana 1987, str. 137.

mnenju nekaterih označevali vrednotni vakuum, odsotnost jasnih in za vse enakih "demokratičnih" pravil igre, anomija ali celo anarhija. Položaj je potemtakem očitno več kot skrb zbujajoč, saj bi se utegnilo zgoditi, da bo čedalje več mladostnikov zašlo na kriva pota, npr. v temačni svet kriminala, omame, kratkoročnega in minljivega čutnega hedonizma in drugih podobnih pregreh. Diagnoza je videti dovolj preprosta in nedvoumna, celo do te mere, da se zdi rešitev nakopičenih problemov malone samoumevna, namreč boj za čistost duše, ki naj bi se izkristalizirala predvsem s pravilno vzgojo.

V ideološko obarvanih razpravah je vselej najzanimivejše tisto, kar se zdi neproblematično, samoumevno ali neomadeževano z družbenozgodovinskimi oblastvenimi razmerji. V aktualnih sporih gre predvsem za vsebino ideološkega predmeta *par excellence*, se pravi za vprašanje, ali dati prednost moralni, religiozni ali politični (državlanski) vzgoji.² Vse to pa je pravzaprav razmeroma nepomemben lepotni dodatek k siceršnjemu – za večino neproblematičnemu – "normalnemu" delovanju šolskega aparata, katerega poglavitna funkcija je množična produkcija delovne sile, ki mora biti tehnično učinkovita (opremljena z ustreznimi spretnostmi in znanji), dovezeta za zunanjo (heteronomno) motivacijo, disciplinirana³ (ubogljiva in obvladljiva) in voljna sprejemati dani sistem proizvodnih razmerij. V tem pogledu šola – nadzorovalna ustanova, ki jo posameznik "obiskuje" dolgo vrsto let oziroma praviloma vse dotlej,⁴ dokler ne začne "hoditi" v službo – bržkone dovolj učinkovito vzgaja za življenje, se pravi za "normalno" življenje, ki je v sodobni (po)industrijski družbi osredotočeno na heteronomno delo in v dobršni meri z letem tudi bistveno zaznamovano oziroma pohabljenno, osiromašeno, zasužnjeno in poneumljeno. Šola je pravzaprav nekakšna prisilna čakalnica, v kateri odraščajoča oseba čaka na vstop v totalitarno tovarniško ali pisarniško okolje. V tem času je podrejena nadzorovalnim mahanizmom, kakršne najdemo tudi v odraslem svetu dela.⁵ Nadzor temelji predvsem na preiskušeni metodi "korenčka in palice". Poslušnost in konformnost sta nagrajeni, npr. z dobro oceno, šolskim uspehom in napredovanjem na višjo stopnjo, nondisciplina in raznovrstne oblike upiranja pa so kaznovane, *in extremis* z izločitvijo iz izobraževalnega procesa. Med šolanjem se učenci postopoma navajajo na kreposti, ki so neogibne za zadovoljivo opravljanje poznejše vloge proletarca, "človeka", ki se je prisiljen prostituirati – prodajati svoje telo, značajske lastnosti, energijo in čas –, da bi preživel⁶ (sebe in svoje nezaposlene družinske člane). Med tovrstnimi vrlinami velja omeniti vsaj nekatere: (a) prostodušno sprejemanje dejstva, da je večina časa (življenja), ki ga ima posameznik na voljo

do svojega nujnega konca, heteronomno določena (čas, v katerem bi bil lahko posameznik gospodar svojih dejavnosti, je sila omejen); (b) pripravljenost ukvarjati se z nečim, kar je za posameznika nezanimivo, nekoristno in dolgočasno;⁷ (c) spoštljivo resen oziroma bistveno trpen odnos do avtoritete (četudi je le-ta morda v precejšnji meri iracionalna).

KRIZA SOCIALIZACIJSKIH MEHANIZMOV?

Trditev, da so socializacijski mehanizmi, zlasti družina in šola, v krizi, je danes malone *lieu commun* novinarskih, laičnih in strokovnih razmišljanj. Toda glede na to, da imajo takšne kritične ocene⁸ spoštljivo starost (morda vsaj tolikšno kot njihov predmet), se težko znebimo občutka, da je njihova praviloma neizrečena podmena nostalgичno občudovanje "dobrih starih časov", namreč tistega obdobja, v katerem so se ljudje nostalgичno spominjali mitičnih "dobrih starih časov". Kakorkoli že je razlaga, ki pojasnjuje različne oblike odklonskega vedenja mladih z nezadostno, neprimerno ali spodletelo socializacijo, je še vedno zelo privlačna. Razlaga ima pravzaprav dve različici, in sicer glede na to, kako je – implicitno ali eksplicitno – opredeljena "človekova narava". Po prvi različici je odklonsko vedenje posledica dejstva, da se "nekaj nezaželenega" vmeša v socializacijski proces. Po drugi različici pa ima problematično vedenje svoj vzrok v tem, da se "nekaj zaželenega" ne vmeša v socializacijski proces. V obeh primerih je težava v tem, da je na neki točki prišlo do "kratkega stika" v komunikaciji, zaradi česar odraščajoča oseba ne prejme sporočila, ki ji ga posreduje aparat družbenega nadzora oziroma socializacije.⁹

Ob tem pa se pogosto prezre možnost, da bi bilo "nepriлагоjeno" vedenje nasledek še predobre komunikacije v socializacijskem procesu, se pravi reperkusija dejstva, da odraščajoča oseba povsem ustrezno sliši in razume družbena "sporočila" (normativne ideale vladajoče kulture), vendar se z njimi – zavestno ali nezavedno – ne strinja ali pa se ji zde "nepotrebna, tuja, neprimerna ali celo nesmiselna."¹⁰ V tem primeru bi lahko opisali nekonformne vedenjske vzorce kot obliko protesta ali kot poskus pobega iz zatohle kletke vsakdanje eksistence, vpete v raznovrstne iracionalne in razčlovečujoče strukture in procese vladajočega družbenega reda. Tako se pozornost seveda premakne od nesocializiranega posameznika k družbi, v katero naj bi se le-ta vključil, ji pripadal, ponotranjil njene vrednote in norme (tako da si bo sam želel delovati na način, ki je funkcionalen za dani proizvodni način) in postal njen "normalen" član. To je

⁴ *Sodobni šolski aparat temelji na normativni podmeni, da mora biti čas za "izobraževanje" omejen oziroma upet v življenjsko obdobje, ki naj bi se praviloma sklenilo pri petindvajsetem letu (za večino proletarcev pa seveda že dosti prej). Nadaljnje "izobraževanje" naj bi bilo predvsem poklicno izpopolnjevanje, medtem ko za ukvarjanje s stvarmi, ki odraslega človeka dejansko zanimajo, običajno zmanjka časa in energije. Takšno stališče je seveda pogubno, njegovi nasledki pa se kažejo v osupljivi neizobraženosti, nevzgojenosti, nesamostojnosti in nekritičnosti povprečnega odraslega oseba.*

⁵ *Glede na podobnost nadzorovalnih metod v šoli in na delovnem mestu ni presenetljivo, da so tudi načini upiranj – npr. nepravilčno izostajanje, izpolnjevanje obveznosti "po liniji najmanjšega odpora" (s kar se le da majhnim utroškom energije), sabotaže, lenarjenje, kraja časa ipd. – vsiljenemu disciplinskemu režimu v precejšnji meri podobni. Podobnost je tudi v tem, da so upori praviloma individualni (in zato razmeroma nenevarni in obvladljivi), ne pa kolektivni, organizirani in načrtovani.*

⁶ *To je pravzaprav bistvena značilnost proletarca, ne pa npr. manko proizvajalnih sredstev. Prim. P. K. Edwards, **Conflict at Work**, Basil Blackwell, Oxford 1986, str. 64-65.*

⁷ *Pedagoški proces polni glavo "odjemalca" z morjem informacij, ki se jih ta običajno "nauči" (zopomni in reproducira), da bi dobil pozitivno oceno, nato pa jih bolj ali manj naglo pozabi, saj so zanj nezanimive, nekoristne (pri vsakdanjih opravilih) ali pa nerazumljive (nerazumevanje je pogosto, zlasti pri družboslovnih vprašanjih, posledica pomanjkljivih življenjskih izkušenj). Zato nas ne preseneča, da je pouk za večino normalnih (zdravih) osebkov dolgočasen, utrujajoč in stresen, tako da komaj čakajo zvonec. Prijetna doživetja, ki so vezana na šolske klopi, ponavadi – če odmislimo delo zares izjemnih (in žal redkih) učiteljev – ne izvirajo iz samega učnega procesa, temveč iz vsega drugega, kar se zgodi ob njem, mimo njega in proti njemu. Po drugi strani pa tudi ni čudno, da se posameznik bržkone večino tistega, kar zna, nauči zunaj formalnega izobraževalnega procesa.*

⁸ *Prostorske omejitve nam preprečujejo podrobnejšo predstavitev najpomembnejših kritik šolskega aparata. Spominimo lahko le na slovitost Laingovo opazko (**Politics of Experience**, Penguin, Harmondsworth 1967, str. 87): "Verjetnost, da bo otrok, ki se danes rodi v Združenem kraljestvu, hospitaliziran v psihiatrični bolnišnici, je desetkrat večja od verjetnosti, da bo sprejet na univerzo ... To lahko*

točka, na kateri se družboslovna misel nujno razcepi v nasprotujoča si vrednostna – angleško govoreči teoretiki bi bržkone rekli politična – stališča.

Nekateri družboslovci (nemara celo večina njih) so prepričani, da je liberalno-demokratska kapitalistična družba spektakularen vrhunec človeške zgodovine in družbenega napredka, nekakšna udobna obljubljena dežela, ki bi jo bilo otročje, neodgovorno, neresno ali nespodobno izpostavljati radikalni kritiki. To je to! To je najboljši izmed svetov, razumno urejena družba, ki najbolje odseva človekovo biološko dano naravo. Ideološki spori so stvar preteklosti. Družbeni konsenz glede skupnih ciljev in normativnih idealov je dosežen. Seveda vsi družbeni problemi še zdaleč niso odpravljeni, pomislimo npr. na onesnaževanje okolja in brezposelnost, vendar je njihovo reševanje predvsem naloga apolitičnih strokovnjakov, opremljenih z ustreznim tehničnim znanjem. Poslanstvo vzgojiteljev pa je v tem, da mlade naučijo ceniti dani družbeni red in da iz njih naredijo pridne in poštene delavce, nacionalno ponosne, politično zmerne in lojalne državljane.

Na drugi strani pa je kritična – družbeno sicer povsem nevplivna – družboslovna misel, ki ostaja slej ko prej skeptična do apologetskih izlivov, ki jih strastno producira znanstveni *mainstream*: "Norost in iracionalnost celote sta tako nazorni, tako očitni in tako popolni, da tisti, ki zagledajo ves njen ne-um, ob tem obnemijo. Njihov neuspeh je v tem, da ne razumejo tistega, česar ni mogoče razumeti."¹¹ Iracionalnost zadeva predvsem obstoječi – na gonji za dobičkom zasnovan – način prizvodnje, ki ravna skrajno razsipno z najdragocenejšimi "viri" (*resources*), namreč s človekovim časom, energijo in zdravjem. Tako vzneseno opevana "svoboda" sodobnega človeka se začne in, žal, najpogosteje tudi konča pri heteronomnem delu (nasprotju samodoločujoče dejavnosti) oziroma službi: izobrazuje se za ta ali oni "poklic" (o katerem pozneje, ko je že prepozno, nemalokrat ugotovi, da "ni tisto, kar je mislil ali si želel"), čaka na zaposlitev, se proda na trgu delovne sile in se naposled še navadi oziroma sprijazni z okrnjeno, monotono in "od zunaj" upravljano eksistenco, v kateri ima zase (za svoje avtonomno življenje) zelo malo, nemalokrat celo nič časa. Ko se delavec ujame v gosto spleteno mrežo produkcijskega aparata in se psihično prilagodi svoji poglavitni življenjski vlogi, postane bržčas močno dvo-mljivo, ali bo iz njegovih ust še slišati misel, ki jo je *Comitato operaio di Porto Maghera* ubesedit na dovolj preprost in razumljiv način: "Ni res, da smo v tej družbi svobodni. Svobodni smo le zato, da vsako jutro vstanemo in gremo na delo. ... Ali je to svoboda? Eno je, ki omejuje našo svobodo:

delo; in delati smo v resnici prisiljeni. Stavek, da delo plemeniti, je iznajdba kapitalistov.”¹² Takšno razmišljanje ne izvira samo iz občudovanja vrednega zaničevanja heteronomnega dela in po drugi strani ljubezni do življenja, temveč tudi iz povsem realne ocene, da bi se lahko ireduktibilno heteronomno delo¹³ (ki je pač neogibno za reprodukcijo družbe in za zagotovitev osnovnega življenjskega udobja vseh njenih članov) v današnjem času – glede na izredno količino akumuliranega znanja, tehnike in človeških zmogljivosti – spremenilo iz osrednje dejavnosti v nepomemben, npr. na 3-4 ure skrčen, faktum v človekovem življenju.

Dovolj pomenljivo je, da dobrohotni in zaskrbljeni odrasli, ki bi radi ponudili mladim “pravo” vrednostno usmeritev za “dobro” življenje v sodobni družbi, sramežljivo zamolče zanje gotovo neprijetno dejstvo, da je svet, v katerem pričakujejo nove rodove, zasnovan na nepotrebem ekonomskem nasilju, razredni in drugih nestrpnostih, slabo zakrinkani manipulaciji in propagandi, ideoloških prevarah, normaliziranem nacionalizmu in neupravičenih, dasiravno zakonsko sankcioniranih neenakosti v bogastvu in dohodkih. Nekateri nedvomno obžalujejo, ker naj bi bili danes ljudje preveč materialistični (kot da volčji pohlep ne bi bil le ena izmed različic idealizma) in mestoma še okrutni, ob tem pa se jim še dozdeva, da bi se lahko vse predrugačilo že s tem, da bi učencem na krožniku posebnega predmeta servirali izborna “humanistično” retoriko ne glede na to, ali bi bil poudarek na “transcendenci”, “absolutni morali”, “božji besedi”, “duhovnosti”, “naciji”, “Državi”, “krščanskem izročilu”, “človekovih pravicah” ali čem drugem. Po drugi strani pa ne pristanejo niti na to, da bi postal pouk za slušatelje vsaj manj nasilen, stresen, strah zbujujoč, utrujajoč oziroma po drugi strani očiščen nesmiselnih in zavajajočih¹⁴ selektivnih mehanizmov ter razbremenjen nepotrebega in celo škodljivega (poneumljajočega) guljenja nekoristnih in nerazumljivih podatkov in dogem.¹⁵

ANOMIJA NI VREDNOTNI VAKUUM

Tako imenovano družbo v prehodu naj bi označeval vrednotni vakuum. Stare “socialistične”¹⁶ vrednote so se razblinile, nove – demokratične – pa se še niso izoblikovale oziroma vsadile v kolektivno družbeno zavest. Tovrstno razmišljanje je na praktični ravni naivno, na teoretični pa zmotno. Ni namreč jasno, zakaj naj bi postale nekakšne – sicer praviloma meglene ali pa sploh nedoločene – “demokratične vrednote” usmerjevalno kulturno vodilo v družbi, v kateri je gospodarstvo podrejeno akumulaciji kapitala, tek-

vzamemo kot znak, da naše otroke učinkoviteje delamo nore, kot jih ustrezno izobražujejo. Morda je sam način, kako jih izobražujemo, tak, da jih vodi v norost.” Navzlic ostrim kritikam in nenehnim reformam pa ostaja izobraževalni proces bolj ali manj nespremenjen (morda celo čedalje bolj nasilen).

⁹ Socializacija je istovetna z družbenim nadzorom, če je njen poglavitni namen reprodukcija družbeno zaželenih značajskih strukture, ki je **sine qua non** za vzdrževanje danega družbenega reda. Podobno kot družbeni nadzor tudi socializacija ni omejena na posameznikovo zgodnje obdobje, npr. na njegovo otroštvo ali adolescenco.

¹⁰ Prim. P. Goodman, **Growing Up Absurd**, Random House, New York 1956, str. 12 in str. 50-51.

¹¹ R. Jacoby, **Družbena amnezija**, Cankarjeva založba, Ljubljana 1981, str. 262.

¹² “Boj proti delu”. V: T. Kuzmanič et al., **Boj proti delu**, KRT, Ljubljana 1985, str. 393.

¹³ Neodpravljlivo in neogibno družbeno koristno delo, katerega heteronomnost je nasledek socializacije proizvajalnega procesa (t.j. dejstva, da mora biti vsaka dejavnost v tehničnem pogledu podrejena kompleksni celoti družbenega proiz-

vajalnega aparata), bi moralo biti seveda porazdeljeno med vse člane družbe. V tem primeru delo ne bi smelo biti opredeljeno kot pravica – nesmiselno bi bilo imeti pravico do nečesa, kar je nujno in hkrati še neavtonomno – temveč kot dolžnost.

¹⁴ *Selektivni mehanizmi šolskega aparata, predvsem razpito ocenjevanje, (po)ustvarjajo mit o meritokratski družbi, po katerem naj bi bila dana struktura distribucije vrednih dobrin (in najrazličnejših privilegijev) odsev naravnih razlik med ljudmi in funkcija njihovega prispevka (oziroma "zaslužnosti") k družbeni blaginji.*

¹⁵ *Zdi se celo, da danes prevladuje ravno nasprotno mnenje. Šola naj bi bila še preveč "popustljiva", premalo stroga. Zato je treba zaostriati selektivna merila in tako prisiliti slušatelje k večji storilnosti (v skladu s "svetimi" evropskimi standardi), saj naj bi bili mladi "po svoji naravi" zvečine leni in nezainteresirani za predpisano šolsko "snov". Pri tem je seveda najbolj sporen očitek na račun nekakšne "immanentne lenobe". Zdi se namreč (priznam, da o tej temi nerad razpravljam, ker ne poznam nobenega "lenega" človeka), da je t.i. lenoba prej znamenje, da obvezni (upravno predpisan) šolski program ne ustreza interesom in potrebam, ki jih ima "objekt" izobraževanja na posameznih razvoj-*

movanju med podjetji, vojni za trge, boju za preživetje in zakonu vrednosti (dobrine se ne izdelujejo zaradi njihove uporabne vrednosti, temveč zaradi njihove menjalne vrednosti, t.j. "sposobnosti", da se z njihovo prodajo pridobi dobiček). Demokracija je "le" določena oblika političnega sistema, ki naj bi temeljil na volji večine. Nedvomno je "demokracija" danes v precejšnji krizi, ki se med drugim kaže v čedalje večji politični apatiji, maloštevilnem strankarskem članstvu, nezaupanju do strank in državnih organov ipd. Nelagodje v demokraciji – vzporedno z njim pa čedalje večja mikavnost avtoritarnih in fašistoidnih političnih "končnih rešitev" – je seveda razumljivo, če pomislimo, da je članstvo v stranki predvsem sredstvo za osebno okoriščanje (lojalnost, vrhovna strankarska vrlina je poplačana z vrsto otipljivih ugodnosti), da se volilni izidi stanovitno obračajo v prid nosilcev ekonomske moči, da so si programi strank, zlasti kar zadeva ekonomska vprašanja, zelo podobni, da suverenost *de facto* ne pritiče "ljudstvu" ali njegovim zastopnikom, temveč nedemokratičnim institucijam (kot so npr. Mednarodni denarni sklad, Svetovna banka, G7 ipd.) in drugim neformalnim nadnacionalnim strukturam ekonomske in finančne moči in da so strankarske elite bolj zaposlene z medsebojnimi spopadi kot s premagovanjem žgočih družbenih problemov, gluhe in slepe pa so za vsakodnevne stiske ljudi, ki jih je "sistem" izrinil na rob oziroma na dno družbene strukture. Vendar pa aktualna "kriza" demokracije ni toliko odraz "nezadostne politične kulture", kolikor je predvsem reperkusija odsotnosti materialnih možnosti za njeno delovanje. Dokler je demokratični sistem strukturno povezan z izkoriščevalskim in zatiral-skim proizvodnim načinom in sistematičnim in zakonsko sankcioniranim¹⁷ (po)ustvarjanjem izrednih socialnih neenakosti, je njegova "legitimnost" nujno iluzorna.

V sodobni, tudi slovenski družbi je anomija nasledek vladajočih kulturnih idealov, ne pa nekakšne odsotnosti (vakuuma) vrednot. Vrhovni ideal je *success*, in sicer uspeh, ki se kaže (oziroma se mora pokazati) v gmotnih dobrinah in/ali ugledu. Zato je treba biti ambiciozen,¹⁸ prizadeven, prilagodljiv, predvsem pa iznajdljiv. Ob tem je treba poudariti, da takšna drža – pogosto označena kot "egoizem"¹⁹ – ni nekakšno naravno dejstvo (npr. inherentna sestavina človekove narave), temveč družbenozgodovinsko pogojen kulturni oziroma bistveno normativen fenomen, ki ga vulgarna egalitariistična meščanska ideologija vsiljuje vsem članom družbe. Posledica je anomija: (a) anomija deprivilegiranih izvira iz frustriranih – družbeno "induciranih" – (morda tudi relativno omejenih) aspiracij, ki ne morejo biti dosežene zaradi neugodnega položaja v družbeni strukturi (institucionalna sred-

stva oziroma "priložnosti" za uspeh so namreč omejena in v precejšnji meri pogojena s posameznikovim razrednim položajem); (b) anomija uspešnih je posledica nedoločenosti (relativnosti) oziroma nedoločljivosti uspeha, kar vodi v nenehno kopičenje statusnih simbolov, ki nima zgornje meje.²⁰ Posamezniki in skupine imajo v anomični družbi na voljo različne oblike prilagoditve. Individualne moduse posameznikovega odnosa do dominantnih kulturnih ciljev in institucionaliziranih sredstev je prvi razčlenil in opisal Merton.²¹ V zvezi s slovenskimi razmerami ugotavljamo, da so ob konformizmu, ki je tako in tako najpogostejši prilagoditveni vzorec v sleherni družbi, pomembni še naslednji odklonski načini adaptacije: (a) inventivnost²² (bogatenje z nezakonitimi ali celo inkriminiranimi sredstvi); (b) ritualizem (drža tistih, ki so, poenostavljeno rečeno, raje poštene reveži kot nepoštene uspešneži); (c) umik iz veletoka normalnosti, npr. v duševno bolezen, v svet alkohola, drog, (take in drugačne) religije in drugih narkotikov (*in extremis* je mogoč tudi umik v obliki samomora).

Ob individualnih velja omeniti še kolektivne načine prilagoditve, ki se običajno kažejo v obliki odklonske subkulture. Subkultura je simbolna "rešitev" določenih – družbeno generiranih – problemov, kakršni so npr. statusna frustracija, omejene življenjske možnosti v okviru dane delitve dela (in dohodka), brezperspektivnost, nemoč, odtujenost, relativne deprivacije, brezposelnost, revščina ipd. Člani družbenih skupin, ki jih tarejo podobne življenjske stiske, si ustvarijo alternativni vrednotno-normativni svet, znotraj katerega lahko "uspejo", si pridobijo spoštovanje, ugled, zanje sprejemljivo samopodobo (*self-concept*) in tako, skratka, dosežejo vse tisto, česar v okviru dominantnih kulturnih standardov ne bi mogli. Subkulture vrednote so seveda zelo različne – lahko so seksistične, rasistične, šovinistične, nasilne, kriminalne, antitetične glede na vladajoče (tako, da so njihova zrcalna, na glavo postavljena slika) ipd. –, vsekakor pa takšne, da jih posameznik v okviru svojega družbenega položaja lahko realizira. Tak posameznik je z vidika dominantnega vrednotno-normativnega sistema videti neprilagojen, neudružbljen in odklonski, v resnici pa je zelo dobro prilagojen, socializiran in konformen, le da v omejenem okviru svojega subkulturnega simbolno-imaginarnega univerzuma.

Vidimo torej, da anomija (slabitev regulativne funkcije dominantnega normativnega reda) ni vrednotni vakuum, niti ni posledica vrednotne praznine, temveč je prej izzvana s kulturnimi ideali, ki so sicer *sine qua non* za normalno delovanje sodobnega kapitalističnega gospodarstva (in so v tem pogledu sistemsko popolnoma funkcionalni). Skratka,

nih stopnjah, kot pa odraz nekega večnega človekovega "bistva".

¹⁶ Navednice postavljamo, ker menimo, da si "stari režim" ne zasluži oznake "socialističen". Sistem "družbene" lastnine in "socialističnega" samoupravljanja bi prej opredelili kot kapitalizem s človeškim obratom, namreč kot "mehko" obliko kapitalizma, ki je v primeri z zahodnim – na zasebni lastnini utemeljenim – **hard core** kapitalizmom zagotavljal večjo socialno varnost, manjšo brezposelnost, boljše možnosti za individualno upiranje delu, pravičnejšo razdelitev dobička, razmeroma soliden življenjski standard in številne ekonomske, socialne in kulturne pravice. Kljub temu je bil **ancien régime** precej odmaknjen od socialističnega ideala, celo preveč, da bi ga lahko tako poimenovali.

¹⁷ Eden izmed pravnih mehanizmov, ki perpetuirajo nepravilne socialne neenakosti, je – dedovanje (transmisija lastnine v okviru družine). V sodobni družbi je tako dedovanje **ab intestato** kakor oporočno dedovanje svojevrsten anahronizem, arhaična institucija, ki se je ne da več – kot je sicer prepričljivo pokazal že Durkheim (prim. **Professional Ethics and Civic Morals**, Free Press, New York 1958, str. 213-218) – racionalno utemeljiti in upravičiti.

¹⁸ Pomenljivo je, da se izraz "ambiciozen" praviloma ne sloveni. Verbinčev **Slovar tujk** namreč opredeli "ambicijo" kot stremušvo in častihlepje.

¹⁹ Tako opredeljeni egoizem ni isto kot npr. "skrb zase" ali "ljubezen do sebe", saj je izkustveno dognano, da je lahko – po družbenih merilih – uspešna oseba v resnici (na človeški ravni) precej bedna, nemočna in telesno ali duševno pohabljena oseba.

²⁰ Prim. R. K. Merton, "Anomie, Anomia and Social Interaction". V: M. B. Clinard (ur.), **Anomie and Deviant Behaviour**, Free Press, New York 1964, str. 225. Mertonov pojem "anomija", ki je po našem mnenju zelo primeren za opis sodobne družbe, se razlikuje od Durkheimovega. Ta je namreč razumel anomijo kot nasledek dejstva, da mehanizmi družbenega nadzora, predusem kolektivna družbena zavest, ne opravljajo več učinkovito svoje integrativne in regulativne funkcije, zaradi česar postanejo – iz človekove narave izvirajoče – neskončne aspiracije osvobodjene sleherne omejujoče autoritete. Merton postavi takšno razlago na glavo: ni res, da deregulacija prižge zeleno luč naravnim neomejenim željam, temveč neomejene želje in vedno nove potrebe, ki jih podžiga sodobna kultura (v skladu z zahtevami ekonomije

problem ni v neustreznih vrednotah, temveč predvsem v neustrezni organizaciji proizvodnega procesa (v najširšem pomenu). Pravzaprav je problem še dosti hujši, zakaj – kot sta pokazala zlasti psihoanaliza in pozneje frankfurtska šola – dominantna ekonomska in lastninska struktura razredne družbe se reproducira prek gonske motorike in psihične (predvsem značajske) strukture (oziroma navidezno trivialnih oblik vsakdanjega življenja/delovanja). Tako se poustvarja nekakšen *circulus vitiosus*, skorajda brezizhoden začaran krog, saj psihično zaslužnjeni množični individuum – oseba, ki se po eni strani boji svobode (ali celo ne ve, kaj naj ta pomeni) in samostojnega življenja, po drugi strani pa je seveda "dobra" in "prilagojena" (v optiki avtoritativne "morale") – dejansko potrebuje in dejavno podpira zatiralski in iracionalni družbeni red. Na tej točki je delo ideoloških in represivnih aparatov države že drugotnega pomena.

RAZLIČICE VZGOJNEGA PREDMETA

Vprašanje, ali NAJ šola TUDI vzgaja, je nesmiselno. Šola namreč vzgaja predvsem (najbolj učinkovito) z načinom organizacije "čistega" izobraževalnega procesa. Mehanizmi vzgoje – procesa, v katerem se oblikujejo posameznikove vrednote, cilji, preference, normativni kodeksi (nadjaz) itd. – so raznoliki,²³ pogosto nezavedni in specifični, se pravi drugačni kot mehanizmi posredovanja oziroma prisvajanja določenih znanj, spretnosti ipd. Poseben "vzgojni" predmet bi lahko zato deloval zgolj kot transmisija določene ideologije, t.j. kot mehanizem indoktrinacije. Vendar pa ima tudi čista indoktrinacija – pomislimo npr. na bedno usodo nekdanjega predmeta STM – svoje meje, saj se ljudi bržkone ne da motivirati s kakršnokoli idejo, namreč neodvisno od njihovih materialnih okoliščin.

Od vseh predlaganih različic "vzgojnega" predmeta je najbolj nemogoča (nesprejemljiva) religiozna. Po eni strani bi bila religiozna vzgoja v državni šoli protiustavna: (1) ker se verske skupnosti ne smejo vmešavati v delovanje državnih aparatov (čeprav *de facto* to počnejo, med drugim tudi z vsiljivim zavzemanjem za religiozno vzgojo v šoli);²⁴ (2) ker bi bilo protežiranje dominantne religije v nasprotju z normo, ki narekuje enakopravnost verskih skupnosti (na praktični ravni bi bilo najbrž nemogoče zagotoviti enakopravnost vseh verskih skupnosti, kar bi lahko v zvezi z religiozno vzgojo v šoli postalo aktualno vprašanje v primeru, če bi bil razveljavljen prvi odstavek 7. člena ustave, ki predpisuje ločenost države in verskih skupnosti). To je normativni argument,

katerega "teža" je seveda odvisna od mere, v kateri državljani in organi, ki delujejo v njihovem imenu, dojemajo ustavno besedilo kot zavezujoče. Dosedanje izkušnje kažejo, da so številne ustavne norme, zlasti tiste, ki urejajo socialna in gospodarska razmerja, bodisi namenoma prezrte bodisi nerazumljene (oziroma razumljene samo kot ohlapno, neobvezno programsko "vodilo"). Po drugi strani pa bi bilo, milo rečeno, skrajno nespodobno prepustiti vzgojo – hierarhično urejeni, totalitarni in falocentrični – cerkveni instituciji, ki se je v svoji dolgi zgodovini izkazala za gorečo nasprotnico znanosti²⁵ (neprimerno manj zavzeta pa je bila pri dejavnem zoperstavljanju zlorabi znanstvenih spoznanj za potrebe akumulacije kapitala in še za vrsto drugih nečloveških in protidružbenih namenov), konservativna in parazitska politična sila, ponarejevalka zgodovine, netilka nepotrebnih pobojev, sovraštev in delitev med ljudmi, sramotilka telesa (in čutnosti), sovražnica življenja, zagovornica tradicionalnih gospodarskih aparatov, razdeljevalka simbolnih (iluzoričnih) narkotičnih sredstev (ki so seveda izredno funkcionalna, saj "osmišljajo" tostransko bivanje, blažijo duševne poškodbe, tesnobe in frustracije, obljublajo odrešitev nesmrtni duše v onostranstvu ipd.), poleg tega pa se ji je posrečilo izvirno idejo (predvsem pa prakso) krščanstva spremeniti malone v njeno antitezo (morda celo bolj učinkovito, kot je to naredila "avantgarda delavskega razreda" s socialistično idejo in prakso).²⁶ Tu pravzaprav trčimo ob zanimiv paradoks. Če je res, da velika večina članov slovenske družbe sprejema "krščanski etos", kako je potem mogoče, da so družbeni odnosi bolj podobni odnosom med Skinnerjevimi podganami kot pa medčloveškimi odnosom? Morda si lahko v tej zvezi pomagamo z Nietzschejevim – resda karikiranim – pojasnilom: "Dejansko sploh ni kristjanov. 'Kristjan', to, kar se že dva tisoč let imenuje kristjan, je zgolj psihološki samo-nesporazum. Če pogledamo pobljše, v njem, *kljub* vsej 'veri', vladajo *zgolj* instinkti – in to *kakšni instinkti!*"²⁷ Duhovniki, ki so si zaželeli poleg "krivično" odveztega premoženja še ideološke moči, da bi vplivali na duše odraščajočih oseb, bi naredili najboljšo reklamo za svojo "blagovno znamko", če bi sami – v svoji praksi – sledili nauku svojega Učitelja. Še bolj čudovito pa bi bilo, če bi jih pri tem posnemali še vsi tisti, ki se danes razglašajo za člane iste verske skupnosti.

Kar zadeva zamisel o predmetu moralne vzgoje, se zdi, da je plod resnega nesporazuma. "Moralna" je namreč poimevanje za skupino nedvomno delikatnih vprašanj, na katera mora – oziroma bi moral – odgovoriti vsakdo sam(ostojno), saj zadevajo bistvo njegove eksistence: Kaj početi? Kako živeti? Kako izrabljati svoj čas? Ipd. Tovrstni odgovori so –

"prostega trga"), vodijo v deregulacijo. Seveda pa je posledica rast odklonskih vedenjskih vzorcev, v obeh primerih ista.

²¹ Prim. R. K. Merton, "Social Structure and Anomie". V: F. P. Williams in M. D. McShane (ur.), **Criminology Theory**, Anderson, Cincinnati 1993, str. 101-112.

²² Inventivnost je značilna zlasti za pripadnike nastajajočega kapitalističnega razreda. Takšno ravnanje je seveda zelo racionalno (v ekonomskem pogledu), saj je verjetnost, da bi normativna sankcija izničila protipravno pridobljeno korist, neznatna. Seveda pa se k inventivnim sredstvom (konvencionalnim premoženjskim kaznivim dejanjem) zatekajo tudi tisti člani družbe, predvsem mladostniki, ki jih najhuje pesti problem relativne depri-vacije (hkrati pa nimajo na voljo drugih sredstev, s katerimi bi uresničili svoje statusne ambicije).

²³ Psihoanaliza je npr. osvetlila internalizacijo (introjekcijo), identifikacijo (nasledek poistovetenja iz Idealom jaza je Idealni jaz), oblikovanje nadjaza (heteronomne vesti) in različnih "moralnih čustev". Behavioristična psihologija je proučila klasično in instrumentalno pogojevanje (usmerjanje vedenja z – pozitivnimi in negativnimi – nagradami in kaznimi). Kognitivisti

pa so opozorili na razvoj "moralnega razmišljanja" (prim. npr. L. Kohlberg, "Stage and Sequence: The Cognitive-Developmental Approach to Socialization". V: D. A. Goslin (ur.), **Handbook of Socialization: Theory and Research**, McNally, Chicago 1969).

²⁴ *Pravice in dolžnosti staršev v zvezi z vzdrževanjem, vzgojo in izobraževanjem svojih otrok, o katerih govori 54. člen ustave, so omejene na institucijo družine.*

²⁵ "Religija kot krščanstvo, ki se na nobeni točki ne dotika dejanskosti, ki pade takoj, ko pride dejanskost vsaj na eni točki do besede, kajpada mora smrtno sovražiti 'modrost sveta', se pravi **znanosti** – mora pozdraviti vsa sredstva, s katerimi se da zastrupiti, umazati, očrniti **uzgojenost duha**, čistost in strogost pri stvarih duhovne vesti, vzvišeno hladnost in svobodo duha." F. Nietzsche, **Antikrist**, Slovenska matica, Ljubljana 1989, str. 327.

²⁶ *Iz tega sledi, da družboslovna misel in na znanosti utemeljen izobraževalni proces ne moreta oziroma ne smeta biti nekritični oziroma "neutralni" do take in drugih tovrstnih družbenih institucij.*

²⁷ *Ibid.*, str. 313. *Nekaj podobnega bi seveda lahko rekli tudi na račun komunistov oziroma "komunistov" (članov nekdanje vlada-joče stranke).*

oziroma bi morali biti – nujno individualni (idiosinkratični), ob tem pa je treba vsaj dvakrat podčrtati, da nikakor niso relativni (v smislu, da *anything goes*), vsaj z vidika posameznika ne, saj je očitno, da se lahko zmoti (kar mu postane jasno – ali pa tudi ne – šele *post festum*).²⁸ V današnjem času si družba – ideološki aparati države – zelo prizadeva (in v tem pogledu gotovo ni neuspešna), da bi posameznika razbremenila avtonomne izbire ciljev in sloga lastne eksistence: cilji, ki naj bi jim sledil v šoli, službi in "prostem" času, so dovolj natančno določeni, tako da se mora posameznik samo potruditi, da jih doseže, po možnosti čim hitreje, zakaj čas je zlato. Prav zaradi tega bi se kazalo, vsaj na teoretični ravni, odreči pojmu "morala", saj je tisto, na kar se v družbi nanaša, pravzaprav v oči bijoča nemorala. Če bi – gledano iz idealne (utopične) perspektive – politično organizirana družbena skupnost zares želela individuom olajšati reševanje eksistencialnih zagat, bi morala v prvi vrsti vsakomur zagotoviti materialne pogoje, ki so sine qua non za možnost²⁹ avtonomnega delovanja, npr.: (a) čas, ki je osvojen heteronomnih opravil (se pravi redukcija družbeno neogibnega dela na minimum); (b) stanovanje (odsotnost stanovanja vodi v najemniško ali kako drugo obliko odvisnosti/sužnosti); (c) dohodek, ki zadostuje za zadovoljitev osnovnega udobja; (d) radikalna omejitev zdajšnjih neupravičenih razlik v ekonomski (ter posledično tudi v politični in ideološki) moči. Žalostno je, da država tovrstnih pogojev danes ne zagotavlja, čeravno bi to – glede na veljavne norme – morala in – glede na doseženi razvoj proizvodjalnih sil – mogla narediti.

Vprašanje, kako urediti življenje v skupnosti, medosebna razmerja, režim pravic (ugodnosti) in dolžnosti (bremen), ki jih omogoča in narekuje skupno življenje, po svoji naravi ni niti religiozno niti moralno, temveč pravno oziroma – če gre za nerešene pravne probleme – politično. Razpravljanje o tovrstnih zadevah vsekakor sodi v izobraževalni proces, npr. v okviru sociologije, katere predmet so raznovrstni družbeni pojavi (med njimi kajpada tudi religija, morala, pravo, delo ipd.).³⁰ – Če bi živeli v racionalno in pravično urejeni družbi (pravni državi), bi bila umestna tudi nekakšna državljanska vzgoja odraščajočih oseb. V razmerah, ki jih označujejo malone nepojmljiv ekonomski gangsterizem novopečenih lastnikov in podjetnikov, brezobzirna kraja stoletja (protipravno prilaščanje družbenega premoženja), groba eksploatacija in zatiranje delovne sile, škandalozna denacionalizacija, normalizacija nacionalističnih in fašistoidnih praks in teorij, korupcija na vseh ravneh državnega aparata ipd., pa bi bilo naravnost cinično, da bi država (strankarsko-politični aparat), ki ne le

dopušča, temveč celo podpira omenjene pojave, prek svojega šolskega aparata vzgajala svoje odraščajoče podanike in jim vcepljala vrednote, ki so v popolnem nasprotju ne le z očitnimi družbenimi dejstvi in praksami, ampak tudi z njihovimi lastnimi življenjskimi izkušnjami.

SKLEPNA PRIPOMBA

Nikakršna posebna modrost ni potrebna, da bi uvideli neustreznost in pomanjkljivosti sedanjega izobraževalnega sistema. Vse to je gotovo še najbolj jasno neposrednim udeležencem oziroma objektom pedagoškega procesa: na eni strani učencem, ki so zapostavljeni čedalje hujšim obremenitvam (eksterna/objektivirana preverjanja "znanja", zaostreni selektivni standardi, pritisk k storilnosti ipd.) in po nepotrebnem prikrajšani za velikansko količino časa in energije (ki bi ju sicer lahko namenili dejavnostim, ki jih zanimajo in razveseljujejo); na drugi strani pa gotovo tudi učiteljem, tistim seveda, ki se jim iskreno gabi vloga po upravno-birokratski poti upravljanega in nadzorovanega avtomata (poslušnega izvajalca predpisanih programov, nenehno spreminjajočih se zamisli "uglednih" strokovnjakov in kopice drugih nesmiselnih nalog), krotilca neubogljivih odjemalcev znanja ali laičnega duhovnika (po)industrijske kapitalistične družbe. V tem pogledu osveščeni učitelji in učenci ne bi smeli biti nasprotniki, pač pa zavezniki pri raznolikih – kolektivnih in organiziranih – strategijah in taktikah upiranja, zavračanja in podtalnega spodkopavanja obstoječega šolskega sistema (oziroma dane organizacije izobraževalnega procesa), dasiravno je najbrž zelo malo verjetno, da se bo kaj takega zgodilo v bližnji prihodnosti. Vsekakor pa je še manj verjetno, da bi se lahko zdajšnji šolski aparat, nedvomno zelo ustrezen – ravno zaradi svoje neustreznosti – za perpetuacijo danega družbeno-ekonomskega reda spremenil "zgoraj", namreč s strani pragmatičnih gospodarstvenikov, povampirjenih politikov, vedno zaskrbljenih staršev ali razočaranih in boječih strokovnjakov.

Kar zadeva poseben vzgojni predmet, lahko na podlagi tega razmišljanja ugotovimo, da njegova vpeljava ne bi v ničemer spremenila družbenih tokov, zaradi katerih bi ga po mnemju predlagateljev kazalo pridati drugim "zgolj" izobraževalnim predmetom. Sicer pa marsikaj kaže, da so dobrozamerne pripombe samo prozorna krinka, za katero se dogaja srdit petelinji boj za ideološko – in s tem posredno tudi politično – premoč v družbi, katere temeljna struktura, produkcijski način in vrednostna orientacija ostajajo nesporni za vse pomembnejše protagoniste političnega življenja.

²⁸ *Posledice tovrstne zmote so naduse boleče, ne zaradi mrkih pogledov in drugih "moralističnih" sankcij pomembnih in posplošenih drugih ter lastnega nadjaza (ponotranjene avtoritativne družbene "morale"), temveč zaradi avtonomnih "sankcij", kakršne so npr. krivda pred samim sabo (zaradi lastne neizživetosti), "kriza identitete", duševne poškodbe, neuroze, občutek, da je življenje "nesmiselno", "prazno", "absurdno" ipd.*

²⁹ *Avtonomnega delovanja seveda ni mogoče izsiliti. Največ, kar se da in kar bi država v luči prava človekovih pravic tudi morala narediti, je zagotoviti možnosti za samostojno delovanje, ki jih posameznik lahko izkoristi ali pa tudi ne (npr. v primeru, ko se bolje počuti kot čredna žival).*

³⁰ *Nobenega razloga ne vidimo, zakaj bi katerega od družbenih pojavov epistemološko protežirali in mu namenili poseben predmet. Če bi se že odločili za kaj takega, bi bilo nemara koristno (zlasti z vzgojnega vidika) posebej opozoriti mlade na najbolj nevarne sestavine družbenega življenja, npr. na heteronomno delo in nepravilne socialne razlike. Tak predmet bi bil vzgojno uspešen, če bi mladim vcepil kar se da močan prezir do heteronomnega dela in vseh drugih oblik modernega suženjstva. Prim. npr. B. Russell, "Brezdelju v*

čast". V: **Boj proti delu**, op. cit., str. 93-94. Omenjeni zbornik bi bil zelo primeren učbenik za tovrstno vzgojo in prosvetljevanje mladih.

Tiste mladostnike, ki se jim (še) upira poneumljajoči konformizem, podganja dirka za nagradami (ocenami), pritisk k storilnosti (ki je sama sebi namen), tekmovalnost (ki razkraja solidarnost) in druge podobni spremljevalci izobraževalnega procesa, lahko "potolažimo", da jih vse te "radosti" čakajo tudi v resnobnem svetu odraslih, predvsem pa v službi, ki je praviloma samo nadaljevanje šole z zelo podobnimi, morda le malo bolj brezobzirnimi sredstvi. Dobrodošli torej na ladji norcev!

Zoran Kanduč, doktor pravnih ved, raziskovalec na Kriminološkem inštitutu Pravne fakultete Univerze v Ljubljani.

LITERATURA

- ALTHUSSER, L. (1980): "Ideologija in ideološki aparati države", v: L. Althusser et al. (ur.), **Ideologija in estetski učinek**, Cankarjeva založba, Ljubljana.
- BLACK, B. (1987): "Ukinitev dela", v: B. Black in G. Tomc (ur.), **Pozdravi iz Babilona**, KRT, Ljubljana.
- DURKHEIM, E. (1964): **The Division of Labour in Society**, Free Press, New York.
- DURKHEIM, E. (1958): **Professional Ethics and Civic Morals**, Free Press, New York.
- EDWARDS, P. K. (1986): **Conflict at Work**, Brasil Blackwell, Oxford.
- GOODMAN, P. (1956): **Growing Up Absurd**, Random House, New York.
- JACOBY, R. (1981): **Družbena amnezija**, Cankarjeva založba, Ljubljana.
- KOHLBERG, L. (1969): "Stage and Sequence: The Cognitive-Developmental Approach to Socialization", v: D. A. Goslin (ur.), **Handbook of Socialization, Theory and Research**, McNally, Chicago.
- KUZMANIČ, T. et al. (ur.) (1985): **Boj proti delu**, KRT Ljubljana.
- LAING, R. D. (1967): **Politics of Experience**, Penguin, Harmondsworth.
- MERTON, R. K. (1964): "Anomie, Anomia and Social Interaction", v: M. B. Clinard (ur.), **Anomie and Deviant Behaviour**. Free Press, New York.
- MERTON, R. K. (1993): "Social Structure and Anomie", v: F. P. Williams in M. D. McShane (ur.), **Criminology Theory**, Anderson, Cincinnati.
- NIETZSCHE, F. (1989): **Antikrist**, Slovenska matica, Ljubljana.
- RUSSELL, B. (1985): "Brezdelju v čast", v: T. Kuzmanič et al. (ur.), **Boj proti delu**, KRT, Ljubljana.